

Південно-Західних залізниць», вартість якого становила 10061 крб. Комітетом 19 грудня 1904 р. було створено «Шпиталь службовців Південно-Західних» для надання допомоги пораненим та хворим воїнам вартістю 4854 крб. Крім того, тимчасовий комітет провів збір та виготовлення подарунків солдатам на Різдво 1915 р. Усього було зібрано понад 25 тис. подарунків загальною вартістю понад 15 тис. крб. Також комітет узяв участь у створенні потягу-бани [3, с. 13, 32, 72].

Однак активна діяльність комітету була б неможливою без широкої підтримки благодійників, про яку свідчать його рахунки. Так, лише за перший рік роботи комітет отримав 34933 крб. процентних відрахувань службовців залізниці, 14188 крб. дрібних одноразових пожертв, 13937 крб. від комісії з проведення одноденного збору на користь поранених, 20 тис. крб. від товариства Червоного Хреста для створення харчового пункту та 910 крб. від єпископа чернігівського Никодима [3, с. 11].

Активну участь у допомозі брали й приватні особи, які іноді вкладали в цю справу величезні кошти. Наприклад, дружина інженера-технолога Параска Федорівна Попенко в 1905 р. заповіла капітал 8 тис. крб. для використання відсотків із нього Комітетом утримання та виховання дітей нижчих чинів, загиблих у війні [4, с. 1–3].

Наприкінці першої світової війни почали надавати допомогу дітям ветеранів війни. Так, у Полтавській жіночій гімназії М.П. Павелко 19 березня 1917 р. відбувся вечір для збору коштів із метою заснування стипендії для безкоштовного навчання

дітей георгіївських кавалерів (до цього було зібрано 250 крб.) [5, с. 37].

З огляду на наявні джерела можна дійти висновку про різке підвищення активності допомоги в перші роки ведення бойових дій. У подальші роки обсяги допомоги поступово зменшувалась (особливо це помітно з досвіду першої світової війни). Об'єктивних причин цього процесу було чимало: негативний вплив війни на матеріальне благополуччя народу, втома населення від війни, безрезультативність військових дій, стрімке збільшення кількості людей, що потребують допомоги, і неможливість надання допомоги їм усім.

ЛІТЕРАТУРА

1. Местная хроника // Полтавские губернские ведомости. – 8 октября 1900. – С. 2; 9 декабря 1900. – С. 2; 19 декабря 1900. – С. 3.
2. Фон-Гюббент Х.Я. Слово об участии народов в попечении о раненных войнах и несколько воспоминаний из Крымской Кампании. – К.: Университетская типография, 1868. – 20 с.
3. За год войны. Временный комитет Юго-Западных железных дорог по оказанию помощи больным и раненым воинам и их семьям / Сост. А.А. Дубрович. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1915. – 144 с.
4. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ). – 1907. – Ф. 442. – Оп. 660. – Спр. 179. – Арк. 10: Дело по вопросу о наблюдении за выполнением духовного завещания умершей в Киеве 3 февраля 1905 года жены инженера-технолога Прасковьи Федоровны Попенковой, отказавшей 10 тыс. руб. на благотворительность.
5. ЦДІАУ. – 1917. – Ф. 707. – Оп. 300. – Спр. 76. – Арк. 37: Вечера, концерты, лекции.

УДК 94(477)«19»:351.835

СТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК СТАРОВИНИ І МИСТЕЦТВА В УКРАЇНІ (ЦКОПСІМУ)

О.О. Нестуля, доктор історичних наук

Повалення в лютому 1917 р. російського самодержавства, створення наступного місяця Української Центральної Ради викликали принципово нову конфігурацію не лише суспільно-політичних сил, а й суб'єктів пам'яткоохоронного руху в Україні. На тлі зниження активності в діяльності товариств пам'яткоохоронного спрямування, створених іще до революції, – Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (КТОПСІМ), Істо-

ричного товариства Нестора-літописця та ін. – усе більшої ваги набирали пам'яткоохоронні ініціативи представників наукової та творчої інтелігенції, які тісно співпрацювали з Центральною Радою.

Попри значну увагу з боку істориків до суспільно-політичних аспектів діяльності Центральної Ради [1], пам'яткоохоронні проблеми того часу ще потребують поглибленого вивчення. На окрему увагу заслуговує процес створення в травні 1917 р.

національного пам'яткоохоронного центру – Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні, про який дослідники писали лише в контексті висвітлення загальних пам'яткоохоронних проблем [2].

Між іншим, ця проблема, яка має незаперечну суспільно-практичну актуальність і нині, після повалення російського самодержавства набула особливого значення. Справа в тому, що пам'яткоохоронні інституції, створені ще за російського самодержавства, після його повалення орієнтувалися на Тимчасовий уряд і разом із ним швидко втрачали авторитет в Україні. З іншого боку, розбурхана революцією народна стихія загрожувала масовим руйнуванням пам'яток. Відтак усе нагальнішою ставала потреба створення загальнонаціонального пам'яткоохоронного центру, який би координував зусилля громадськості та нових органів влади щодо збереження історико-культурної спадщини українського народу за умов відродження його державності.

Перші реальні кроки в цьому напрямку були здійснені вже в квітні 1917 р., коли ініціативна група діячів науки і культури Києва приступила до організації Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні (ЦКОПСІМУ). Тоді ж подвижники збереження національної історико-культурної спадщини українського народу розробили й обґрунтували проект статуту ЦКОПСІМУ, в якому визначалися його програмні завдання та організаційні основи діяльності. «Комітет, – наголошувалося в розділі «Загальні устави» проекту статуту, – має на меті охорону пам'яток старовини й мистецтва, які знаходяться на території України», а для її досягнення «допомагає утворенню в Україні місцевих комітетів охорони і підтримує з ними постійні зв'язки; дбає про те, щоб пам'ятники, які перебувають як у громадській, так і приватній власності, були занесені до реєстрів, утворює для цього спеціальні архіви та збірки планів, малюнків, фотографій тощо; дбає, щоб пам'ятники були забезпечені від нищення та пошкодження, для чого бере їх під свій догляд, проводить розкопки, обстеження тощо; стежить за тим, щоб пам'ятки, які мають національний характер або наукову та художню цінність, не вивозилися за межі України; допомагає місцевим музеям, архівам, бібліотекам у збиранні пам'яток; скликає для об'єднання праці з'їзди і входить у зносини з різними науковими і адміністративними інституціями; поширює серед суспільності любов та пошану до пам'яток старовини і мистецтва, для чого влаштовує курси, звіти, виставки, поїздки тощо; видає звіти про свою діяльність, програми, підручники, розвідки тощо; визначає зі складу своїх членів секції, спеціальні комісії».

Комітет мав складатися з дійсних членів та чле-

нів-кореспондентів. Дійсними членами могли бути відомі науковці та митці, активні учасники пам'яткоохоронного руху, а також представники місцевих комітетів охорони пам'яток та інших наукових і культурно-освітніх товариств і організацій – на запрошення керівництва комітету. Після реєстрації статуту права дійсних членів отримували засновники комітету та учасники його перших загальних зборів. Членами-кореспондентами могли «бути особи, що своєю працею так чи інакше можуть допомогти комітету».

«Дійсні члени та члени-кореспонденти, – визначалося у проекті статуту комітету, – обираються на загальних зборах закритим голосуванням більшістю голосів. Заяви про кандидатів у члени подаються за підписом не менше як двох дійсних членів на розгляд ради і потім передаються на найближчі загальні збори. Коли буде бажано виключити зі складу комітету члена, то заява про це за підписами не менше десяти дійсних членів подається до ради і вноситься на загальні збори, де питання розв'язується закритим голосуванням більшістю двох третин присутніх членів». Після обрання дійсні члени отримували право вирішального голосу на всіх зборах комітету, а члени-кореспонденти могли брати участь у зборах із правом дорадчого голосу.

Органами «порядкування справами комітету» в проекті його статуту визначалися загальні збори, рада та ревізійна комісія. При цьому в компетенції загальних зборів було визначення напрямків діяльності комітету, вирішення питань, що виходили за рамки повноважень ради, затвердження річних звітів та кошторисів, обрання та виключення членів комітету, ради, ревізійної комісії, внесення змін до статуту і ліквідація комітету.

Загальні збори могли скликатися радою, попередніми загальними зборами, на вимогу ревізійної комісії чи не менше десяти членів комітету. Загальні збори щоразу мали обирати зі свого складу голову і секретаря, однак не серед членів ради і ревізійної комісії. Рішення на зборах мали прийматись простою більшістю голосів. Лише питання зміни статуту про діяльність ради і виключення членів комітету вирішувалися двома третинами голосів.

Загальні збори вважалися дійсними за наявності не менше третини дійсних членів комітету, які проживали в Києві. «Коли буде менше, – зазначалося у проекті статуту, – то скликаються не пізніше як через тиждень нові збори, постанови яких дійсні при будь-якій кількості присутніх членів, виключаючи справи про зміну Статуту, діяльність ради і виключення членів, коли потрібна участь не менше, як половини членів, що живуть у Києві».

Усіма поточними справами комітету мала керувати рада, обрана закритим голосуванням на загальних зборах терміном на два роки у складі

голови, його товариша та чотирьох членів. Окрім того, до ради могли входити голови секцій комітету і представники місцевих комітетів.

Ревізійна комісія повинна була «робити ревізію діяльності, грошових сум і всього майна комітету, також річних обрахунків». Вона також обиралася на загальних зборах терміном на два роки, але у складі трьох членів і двох кандидатів [3].

Отже, комітет ставив перед собою досить широке коло актуальних пам'яткоохоронних завдань. Безумовно, на той час першочергового вирішення потребувало питання встановлення дієвого догляду за пам'ятками – необхідно було надійно забезпечити їх від руйнування чи пошкодження. Разом з тим, цілком на часі була і проблема реєстрації та наукового дослідження пам'яток. Адже за царизму широко та плановірно здійснювати цю роботу було практично неможливо, оскільки на офіційному рівні заперечувався сам факт існування українського народу, а відтак і його самобутньої культури. У зв'язку з цим до повалення царизму не могло бути і мови також й про належну популяризацію української національної історико-культурної спадщини. Отже, від пам'яткоохоронців вимагалось немало зусиль, щоб донести знання про пам'ятки – віхи славного історичного та культурного поступу українського народу – до широкого загалу, розкрити їхній потужний внутрішній потенціал у формуванні національної свідомості. Тому не випадково у проекті статуту комітету помітне місце відводилося визначенню основних шляхів та форм популяризації пам'яток.

Цілком закономірно автори проекту статуту приділили посилену увагу також питанням членства в комітеті та принципам організації його роботи. По-перше, комплекс проблем, які накопичилися на той час на ниві охорони історико-культурної спадщини України, можна було розв'язати лише за умови зацікавленого підходу до них широких кіл громадськості. З іншого боку, оскільки мова йшла про центральний пам'яткоохоронний орган в Україні, до нього мали ввійти насамперед авторитетні наукові, культурні та громадські діячі, подвижники справи збереження безцінних історико-культурних скарбів українського народу. Нарешті, утвердження в найрізноманітніших сферах життя суспільства демократичних принципів вимагало послідовного їх дотримання і в діяльності комітету, чіткої регламентації роботи його органів самоврядування – загальних зборів, ради, ревізійної комісії.

Як видно з проекту статуту, подібно до пам'яткоохоронних товариств і комітетів, які діяли в Україні до 1917 р., Центральний комітет охорони пам'яток старовини й мистецтва планувався як громадська організація. Водночас він мав і низку суттєвих особливостей. Головні з них – прагнення поширити свою роботу на територію всієї України та ув'язати

завдання збереження історико-культурної спадщини з національним і державним відродженням українського народу.

Проект статуту комітету було винесено на обговорення учасників організаційних зборів ЦКОПСІМУ, які відбулися 12 травня 1917 р. в Києві. Схваливши статут комітету, вони обрали його дійсних членів – найбільш відомих та послідовних подвижників справи збереження української національної історико-культурної спадщини. Дійсними членами комітету стали: М.Ф. Біляшівський, М.П. Василенко, М.С. Грушевський, Д.І. Дорошенко, С.О. Єфремов, П.І. Зайцев, І.М. Каманін, В.Є. Козловська, В.Г. Кричевський, П.П. Курінний, В.Г. Леонтович, К.М. Мельник, В.Л. Модзалевський, К.В. Мощенко, Г.Г. Павлуцький, М.В. Пахаревський, М.І. Петров, В.К. Прокопович, І.М. Стешенко, Ф.Р. Штейнгель, Д.М. і В.М. Щербаківські, В.І. Щербина, Д.І. Яворницький, Я.П. Ящуржинський. Привертає до себе увагу перш за все той факт, що серед обраних дійсних членів ЦКОПСІМУ – цілий ряд активних діячів Центральної Ради на чолі з її головою М.С. Грушевським. Безперечно, в той бурхливий час вони опіювалися насамперед як політичні лідери українського національно-визвольного руху. Тому їхня згода ввійти до складу комітету переконливо засвідчила актуальність висунутих ним завдань, сприяла зміцненню його авторитету серед громадськості. Загалом цьому сприяло й те, що всі без винятку члени комітету першого складу мали незаперечні заслуги у царині науки і культури України.

З повним правом це можна сказати і про членів-кореспондентів комітету, обраних до його складу 12 травня 1917 р.: В.Л. Бірюкова, О.Й. Гуцала, І.Ч. Зборовського, Г.Ф. Красицького, І.В. Метленка, Ф.М. Сінгалеви́ча [4].

Слід також наголосити, що в комітеті були представлені культурні та наукові кола не лише губернських центрів (Києва і Харкова, Чернігова і Полтави, Вінниці і Катеринослава), а й невеликих повітових містечок: Хорола, Прилук, Ніжина та ін. Таким чином, установлювався зв'язок із периферією, забезпечувалося поширення там ідей охорони пам'яток серед широкого загалу.

На загальних зборах ЦКОПСІМУ було розглянуто також низку питань, пов'язаних з організацією охорони окремих пам'яток, діяльністю музеїв та пам'яткоохоронних товариств. Зокрема, з інформацією про стан музеїв Чернігова виступив М.Ф. Біляшівський. Він підтримував пропозиції місцевих пам'яткоохоронців про створення в Чернігові єдиного музею, який міг би стати центром дослідження й охорони пам'яток краю. Солідаризувавшись із пропозицією М.Ф. Біляшівського, учасники зборів вирішили направити інформацію про потреби музеїв Чернігова до Української Центральної

Ради та надати допомогу у вирішенні проблем музейного будівництва на Чернігівщині [5].

Конкретне рішення було прийнято і з приводу охорони Андріївської церкви в Києві. Закладена 1744 р. у зв'язку з приїздом у Київ імператриці Єлизавети Петрівни, церква була збудована в 1749—1754 рр. у стилі бароко за проектом архітектора Б.Ф. Растреллі на Андріївській горі. Усередині церква оздоблювалась у стилі рококо за формами українських різьбярів М. Квітки, Я. Шевлицького, московських майстрів Івана та Василя Зімініх, П. Ржевського та ін. Іконостас (1753—1761) був пишно прикрашений різьбленим позолоченим орнаментом, скульптурою, живописом. Зазначимо, що в художньому оформленні інтер'єрів церкви брали участь О. Антропов, К. Борисполець, І. Вишняков, І. Роменський, І. Чайковський. Андріївська церква, без сумніву, була однією з найвизначніших пам'яток архітектури та мистецтва Києва [6].

Незважаючи на це, вже на початок ХХ ст. вона опинилась у вкрай занедбаному стані. Справа в тому, що окремого приходу при церкві не було, а відтак не було кому і турбуватися про її планомірний ремонт. Щоб відвернути загибель унікального архітектурного творіння, Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва в 1916 р. звернулося за фінансовою допомогою до міської управи [7]. Згодом справою охорони Андріївської церкви зацікавився Київський губернатор О.М. Ігнат'єв, який підтримав клопотання пам'яткоохоронців, і на початку 1917 р. будівельний відділ Київської міської управи провів обслідування пам'ятки та визначив першочергові заходи щодо її ремонту [8]. Однак, як повідомляла 18 лютого 1917 р. О.М. Ігнат'єва, Київська міська управа коштів на ремонт Андріївської церкви в своєму бюджеті не знайшла.

На початку травня 1917 р. з канцелярії колишнього губернатора відповідь міської управи була направлена до М.Ф. Біляшівського, який на той час обіймав посаду комісара з охорони пам'яток Київщини [9]. Він відразу ж виніс питання про охорону Андріївської церкви на розгляд загальних зборів ЦКОПСІМУ, учасники яких доручили інженеру-архітектору В.О. Піщанському створити комісію для визначення основних охоронних робіт у церкві. Вже 18 травня відповідна комісія розпочала роботу [10].

Отже, конституювавшись як Всеукраїнська пам'яткоохоронна організація, ЦКОПСІМУ відразу приступив до розв'язання конкретних проблем збереження національної історико-культурної спадщини українського народу, цілком справедливо сподіваючись при цьому на підтримку Центральної Ради.

Заходи національно зорієнтованої інтелігенції щодо створення Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні викликали занепокоєння у членів розпорядчого комітету

КТОПСІМ. Як видно з нотаток секретаря товариства О. Мердера, їх турбувало насамперед те, що ЦКОПСІМУ утворювався «під покровительством адміністрації» – нових органів влади, які були створені в Україні після Лютневої революції. Однак обговорення питання про дії КТОПСІМ за умов, що склалися, внесеного до порядку денного засідання членів розпорядчого комітету 15 квітня 1917 р., було відкладено [11]. Очевидно, члени розпорядчого комітету вирішили поставити його на обговорення загальних зборів товариства, призначених О. Мердером на 30 квітня 1917 р. [12]. Проте збори не відбулися: члени товариства української національної орієнтації визнали статут ЦКОПСІМУ і ввійшли до його складу, а монархічної, як, наприклад, голова ради КТОПСІМ граф О.М. Ігнат'єв, відійшли від його діяльності.

За цих обставин активність КТОПСІМ на пам'яткоохоронній ниві значно знизилася. Так, у березні 1917 р. відбулися три засідання ради та розпорядчого комітету товариства – 8, 23 і 31 числа. На них були ухвалені конкретні рішення про охорону архітектурних та археологічних пам'яток, підземель Києва, бібліотеки Базилянського монастиря, що зберігалась у Канівському двокласному училищі, бібліотеки та музейних збірок самого товариства тощо [13]. Однак уже в травні 1917 р. розпорядчий комітет зібрався всього один раз та й то лише для того, щоб зупинити виконання свого ж рішення від 31 березня про передачу музейних колекцій товариства до Київського міського музею [14].

Товариство відмовилося від послуг музею, на чолі якого стояв М.Ф. Біляшівський, і в збереженні вивезеної весною 1917 р. з Канева бібліотеки Базилянського монастиря. 6 червня 1917 р. на єдиному засіданні розпорядчого комітету, що відбулося цього місяця, було вирішено передати її 1800 томів до Київської публічної бібліотеки. На цьому ж засіданні члени розпорядчого комітету заслухали повідомлення О. Ертеля про стан печер на Звірині, підземель на садибі Софійського собору, підземних ходів, виявлених на Десятинному провулку та біля 5-ї міської гімназії. Учасники засідання висловили подяку С.Л. Дроздову за доставку з Канева портретів тамтешніх меценатів Казаринових та взяли до відома офіційне повідомлення графа О.М. Ігнат'єва про складання з себе обов'язків голови ради товариства [15].

Після червневого засідання розпорядчий комітет КТОПСІМ не збирався понад три місяці. Практично товариство поновило свою роботу лише у вересні 1917 р., визначивши форми співробітництва з ЦКОПСІМУ, який уже на початку літа цього року реально утвердився як провідна громадська пам'яткоохоронна організація в Україні.

Цьому немало сприяло поширення завдань комітету серед української національної інтелігенції на

місцях, доведення програмних цілей та організаційних підвалин його діяльності до місцевих органів влади. Значну роботу в цьому напрямку проводили члени ЦКОПСІМУ – діячі культури периферійних міст і містечок. Окрім того, на початку червня 1917 р. М.Ф. Біляшівський звернувся до Київського губернського комісара М. Суковкіна з проханням через свою канцелярію розіслати повітовим комісарам повідомлення про утворення ЦКОПСІМУ та його статут, який міг би прислужитися у створенні пам'яткоохоронних структур на місцях [16]. Це прохання М.Ф. Біляшівського було задоволене. Причому, як свідчать матеріали держархіву Черкаської області, статут ЦКОПСІМУ отримали не лише повітові комісари, а й земські управи, навчальні заклади [17]. Таким чином він став своєрідною програмою організації охорони національної історико-культурної спадщини.

Створення Центрального комітету охорони пам'яток і старовини в Україні стало помітною віхою в розвитку вітчизняного пам'яткоохоронного руху. Вперше за його історію постав загальнонаціональний центр гуртування подвижників збереження історико-культурної спадщини українського народу, який пов'язував свої плани й сподівання з відродженням його державності й новими органами влади, що вели боротьбу за втілення вікових мрій українців про незалежність. Отже, не випадково вже з перших кроків своєї діяльності саме ЦКОПСІМУ

став помітно впливати на розв'язання пам'яткоохоронних проблем не лише в центрі, а й на місцях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.
2. Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: Історія, теорія, сучасність. – К., 1995. – С. 161; Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні. – К. – Полтава, 1994. – С. 23–27.
3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 2581, оп. 1, спр. 206. – Арк. 27–28 зв.
4. Там само. – Арк. 12–15.
5. Нова Рада. – 1917. – 16 травня.
6. Киев. Энциклопедический справочник. – К., 1986. – С. 39.
7. Центральний державний історичний архів (ЦДІА) України. – Ф. 725, оп. 1, спр. 81. – Арк. 109.
8. Киевлянин. – 1917. – 19 января.
9. Нова Рада. – 1917. – 28 вересня.
10. Там само. – 10 вересня.
11. ЦДІА України. – Ф. 725, оп. 1, спр. 23. – Арк. 23, 4.
12. Там само. – Спр. 79. – Арк. 30 зв.
13. Там само. – Спр. 23. – Арк. 31–33.
14. Там само. – Спр. 30. – Арк. 104.
15. Там само. – Арк. 105.
16. Держархів Київської області. – Ф. Р. 1716, оп. 1, спр. 14. – Арк. 215–217 зв.
17. Держархів Черкаської області. – Ф. 504, оп. 1, спр. 15. – Арк. 35, 81–81 зв.

УДК 94(477)«19»:351.835

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМІТЕТ НА ЗЛАМІ 20–30-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

(Продовження, початок у попередньому випуску)

С.І. Нестуля, кандидат історичних наук

За умов скорочення фінансування ВУАК змушений був у своїй роботі змістити акценти з польових пам'яткознавчих дослідів на науково-теоретичне узагальнення їхніх результатів. Зрозуміло, що при цьому зросло значення видавничої діяльності комітету. В 1929–1930 рр. він планував передати до видавництва ВУАН праці С. Гамченка, Ф. Шміга, Д. Шербаківського, наукові збірки Софійської, Трипільської комісій, комісії Кавказознавства, «Короткі зведення» за 1927–1928 рр., збірки пам'яток Б. Фармаковського, брошури з методології та методики археологічних досліджень, видати «Записки» й «Археологічну хроніку» ВУАКу [1].

У зв'язку з цим значно активізувала свою роботу редакційна комісія ВУАКу, в засіданнях якої під головуванням О. Новицького та за секретарства В. Козловської брали участь В. Барвінок, С. Гамченко, Л. Кістяківський та ін. [2]. Аби надати роботі редкомісії регулярного характеру, президія ВУАКу 8 червня 1929 р. підтримала пропозицію О. Новицького й ухвалила проводити її засідання після кожного власного зібрання [3].

У кінці 1928–1929 рр. у центрі уваги редкомісії, як і відділів та президії ВУАКу, були питання, пов'язані із завершенням підготовки до друку першого тому «Записок» комітету.